

STIELZ

mei 1991

**Voormalige broodfabriek en coöperatie
moet op monumentenlijst**

Vestdijk als muze van industriële archeologie

Commentaar op Leidse Monumentennota

**Leiden was eens de grootste textielstad
ter wereld**

Redactie:

Marja Kroef, Staalwijkstraat 15,
2313 XP Leiden, telefoon 071 - 143416

Uitgave: Stichting industrieel erfgoed Leiden

Meermanshof 13, 2312 XK Leiden,
telefoon 071 - 141405

Donaties kunt u storten op
bankrekening 13.84.43.025
of girorekening 10.39.391

Inhoud

- 3 Voormalige broodfabriek en coöperatie moet op monumentenlijst
- 4 Commentaar van Stiel op Leidse Monumentennota
- 6 De laatste rond voor Parmentier
- 7 Simon Vestdijk als muze van industriële archeologie
- 8 Leiden was eens de grootste textielstad ter wereld
- 11 Kranteknipsels

In het vorige nummer is bij een aantal exemplaren pagina 5 of pagina 6 weggevallen. Beide bladzijden zijn daarom nogmaals achterin dit nummer afgedrukt; u kunt ze uitknippen en inplakken bij het artikel over conservenfabriek Schoondergang, (Stielz februari).

Foto omslag: Broodfabriek Ceres /
coöperatie Vooruit, Korevaarstraat

Adressen bestuursleden Stiel

Henk Budel, Buizerderf 25, 2251 MS Voorschoten, tel. 071-619659 (voorzitter)
Heiko Tjalsma, Meermanshof 13, 2312 XK Leiden, tel. 071-141405 (secretaris)
Maria Goedhart, Waldeck Pyrmontstraat 40, 2316 PE Leiden (penningmeester)
Ellen Adank, Achterzeeweg 74, 2201 EL Noordwijk, tel. 01719-19610 (tweede secretaris)
Günther Ditz, Boerhaavelaan 162, 2334 EV Leiden, tel. 071-174553 (inventarisatie, secretaris taakgroep selectie)
Marjo Smit, Kraaijerstraat 6, 2311 NR Leiden, tel. 071-130363 (commissaris materiaal)

Vergadering Stiel

De volgende vergadering van de Stiel-werkgroep zal plaatsvinden op **dinsdag 4 juni 1991** om 19.45 uur in het Gulden Vlies, Breestraat 125 te Leiden. De agenda luidt als volgt:

1. Opening
2. Mededelingen
3. Verslag vergadering 5-3-1991 (elders in dit nummer van Stielz)
4. Reactie van Stiel op de Leidse Monumentennota
5. De "Vooruit" (Korevaarstraat)
6. Stand van zaken bedreigde panden (Parmentier-panden / Meelfabriek)
7. Smederij aan de Oude Varkenmarkt (Stichting Levend Ambacht)
8. Open Monumentendag 1991
9. Opslagruimte materiaal
10. Wat verder ter tafel komt
11. Sluiting

N.B.: De verslagen van vergaderingen zullen voortaan in beknopte vorm in Stielz staan en, om de kosten enigszins te dempen, niet meer apart toegestuurd worden.

De hieropvolgende vergadering is **dinsdag 24 september** om 15.45 uur in het Leidse Gemeentearchief, Boisotkade 2A. De vergadering daarna is op **dinsdag 10 december** om 19.45 uur in het Gulden Vlies, Breestraat 125 te Leiden.

Besluitenlijst

Stiel-vergadering 5 maart

1. Stiel gaat niet in beroep tegen de negatieve beslissing van WVC t.a.v. het **Parmentier-complex**. Wel zal Stiel bij de gemeente op plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst blijven aandringen, zeker gelet op de uitspraak van het ministerie over het lokale belang daarvan (de wijziging in bestemmingsplan, waardoor het mogelijk wordt het pand te slopen, is ook door Stiel aangevochten). Getracht zal worden op zijn minst het voorste gedeelte (Lammermarkt 58) te behouden. Zie verder hieronder bij mededelingen.

2. Er zal een actie gestart worden om ieder werkgroep lid en iedere donateur te vragen één nieuwe donateur aan te melden.

Verdere medelingen

* Over het verzoek van Stiel om het **Parmentier-complex** op de rijksmonumentenlijst te plaatsen heeft de minister van WVC uiteindelijk negatief beslist. Wel worden de panden in architectuur- en cultuurhistorisch opzicht van **plaatselijk belang** genoemd.

* Over de plaatsing van de **Meelfabriek** op de rijksmonumentenlijst is een negatief advies van het gemeentebestuur naar de minister van WVC gegaan.

* Het aantal donateurs is de laatste tijd, vooral door het inlegvel in het bulletin van "Oud Leiden", behoorlijk toegenomen.

* De taakgroep selectie is haar werkzaamheden begonnen (zie het vorige nummer van Stielz).

Voormalige broodfabriek en coöperatie moet op monumentenlijst

De taakgroep selectie van Stiel heeft haar eerste aanvraag voor plaatsing van een pand op de gemeentelijke monumentenlijst ingediend. Het gaat om het pand Korevaarstraat 30 en 30a, de voormalige broodfabriek Ceres, wellicht bekender als het pand van de vroegere coöperatie "Vooruit".

De gemeente Leiden heeft in zijn woningbouw-programma 1991 het terrein van de voormalige broodfabriek "Ceres" en de voormalige coöperatie "Vooruit", gelegen aan de Cathrijnestraat/Korevaarstraat, opgenomen. Bedoeling lijkt te zijn dat het huidige complex wordt gesloopt, en ter plaatse nieuwbouw (sociale huursector) komt.

De broodfabriek "Ceres" (de Romeinse godin van de landbouw) is in 1894 gebouwd en in 1910 belangrijk uitgebreid. De buitenkant van het gebouw is tot op heden nauwelijks gewijzigd. Broodfabrieken zijn in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw opgekomen. De afschaffing van de "broodzetting", waarbij de prijs van brood door het gemeentebestuur werd vastgesteld, droeg daar in belangrijke mate aan bij. Daardoor ontstonden prijsverlagingen, waar uiteindelijk grotere bedrijven wel bij voeren. De sterk toegenomen mechanisatie in dit tijdperk was een andere belangrijke factor.

Leiden heeft een aantal grote broodfabrieken gehad; in 1880 waren er drie.

Het pand aan de Korevaarstraat is vooral bekend als de bakkerij van de "Coöperatieve broodbakkerij en verbruikersvereniging Vooruit", die het van 1931 tot 1966 als zodanig in gebruik heeft gehad. De "Vooruit" heeft in 1931 dus een bestaande broodfabriek overgenomen.

De "Vooruit" heeft in en na 1931 niet erg veel aan veranderd aan het gebouw. In de stukken voor het aanvragen van een hinderwet-vergunning uit 1931 wordt vermeld dat het bedrijf hetzelfde blijft. Wel is de tot dan aanwezige gasmotor verwijderd. De "Vooruit" heeft deze laten vervangen door elektromotoren, waarover enige burens klagen omdat die motoren al vroeg in de ochtend beginnen te draaien.

Als de "Vooruit" in 1932 het motor-park wil uitbreiden voor de koekbakkerij, wordt er weer geklaagd; speciaal over de op zolder geplaatste elektromotor van 5 pk. en de erdoor aangedreven meeler-machinerie. Het plaatsen van de apparatuur op vilt blijkt de meeste klachten weg te nemen.

In 1932 werkten er volgens opgave van het bestuur van de "Vooruit" vijftien mensen de hele dag, en nog zes mensen drie uur per werkdag. In 1949 is de fabriek verder uitgebreid en gemoderniseerd. In 1966 heeft de coöperatie het gebouw verlaten.

"Vooruit" dateert van vóór 1931. De coöperatie werd in 1901 opgericht, bedoeld als consumenten-coöperatie voor de toen nog prille socialistische zuil in Leiden. Het broodbakken begon in een pakhuis aan de Schoolsteeg; na enige jaren kon een grotere bakkerij aan de Haarlemmerstraat worden overgenomen, en in 1931 de nog grotere broodfabriek aan de Korevaarstraat. Vooral in de jaren twintig en dertig liep de "Vooruit" erg goed; voortdurend moesten nieuwe filialen in gebruik worden genomen.

Maar ook na de oorlog ging het tot in de jaren zestig zeer goed. De coöperatie "Vooruit" werd in 1963 bij een fusie met de coöperatie "Helpt elkander" uit Katwijk omgedoopt in "Coöp Rijnland", en ging in 1966 op in "Coöp Nederland". In datzelfde jaar werd de nieuwe fabriek aan de Rooseveltstraat in gebruik genomen; die aan de Korevaarstraat werd gesloten.

Daarna ging het vrij snel bergafwaarts. In 1973 werd "Coöp Nederland" aan "Koninklijke Scholten Honig" verkocht, die het bedrijf met de EDAH verdeelde. Twee jaar later ging het failliet.

De broodfabriek werd gebouwd in 1894 en uitgebreid in 1910. Zowel het ontwerp van de fabriek uit 1894 (het stuk op de hoek met de Cathrijnestraat) als dat van de latere uitbreiding in 1910 zijn van de hand van de bekende architect W.C. Mulder.

Mulder bouwde in 1894 het eerste gedeelte van broodfabriek "Ceres" aan de gedempte Zijlgracht. Zoals door Mulder (en zijn tijdgenoten) vaker werd gedaan, paste hij de bouwstijl aan bij de functie en vooral ook de ligging van het pand. De situering aan de Zijlgracht, in de wand tussen de bestaande woonhuizen en nabij Steenschuur en Breesstraat, deed Mulder besluiten een (neo)renaissance gevel te ontwerpen.

In de trapgevel bevinden zich drie grote natuurstenen cartouches met het jaartal "1894" en oorspronkelijk de opschriften "Broodfabriek" en "Ceres"; later zijn die gewijzigd in "Coöperatie" en "Vooruit".

In 1910 werd de broodfabriek aan de rechterzijde uitgebreid in dezelfde bouwstijl, eveneens naar ontwerp van Mulder. De begane grond van het bestaande deel werd aangepast, de beide inrijpoorten werden vervangen door één ingang in het midden met aan beide zijden vensters. In de uitbreiding op straatniveau werden twee nieuwe inrijpoorten gemaakt. De uitbreiding vormt een architectonische eenheid met het deel uit 1894.

De broodfabriek aan wat vroeger de Zijlgracht was en nu Korevaarstraat heet, is één van de weinige broodfabrieken uit de vorige eeuw in Leiden. Het is een gaaf voorbeeld van het werk van de voor Leiden kenmerkende architect W.C. Mulder. De buitenkant van het complex is redelijk onderhouden en biedt geen enkel aanknopingspunt om tot sloop te besluiten. Inwendig is het gebouw aan renovatie toe. Het biedt een scala aan gebruiksmogelijkheden, waaronder volkshuisvesting.

Naast de herinneringswaarde van de oorspronkelijke functie - broodfabriek - heeft het pand voor een aanzienlijk deel van de Leidse bevolking een wellicht nog belangrijker herinneringswaarde: vanaf 1931 was hier de coöperatie "Vooruit" gevestigd. Als zodanig is het pand uniek in Leiden.

De vereniging Oud Leiden en de Dirck van Eck-stichting zijn, net als Stiel, felle tegenstanders van sloop; die laatste met name vanwege de herinnering aan de solidariteit tussen Leidse arbeiders, waarvan het gebouw jarenlang symbool was.

Taakgroep selectie / Marja Kroef

Commentaar van Stiel op Leidse Monumentennota

Op 2 mei heeft Stiel aan Burgemeester en Wethouders van Leiden schriftelijk commentaar geleverd op de concept Monumentennota. Daarin staan beleidsvoornemens voor de komende jaren.

Hieronder de tekst van de Stiel-reactie.

Graag willen wij, om te beginnen, onze grote waardering uitspreken over het verschijnen van deze nota. Het is in het algemeen verheugend te constateren dat de gemeente Leiden al een aantal jaren in toenemende mate aandacht besteedt aan de monumenten binnen de gemeentegrenzen. Daartoe worden door u met nadruk ook de monumenten van de jongere bouwkunst gerekend. Uw voornemen om speciaal deze monumenten te selecteren (pagina 4) kunnen wij alleen maar ten zeerste toejuichen.

Het is duidelijk dat door het in werking treden van de nieuwe Monumentenwet 1988 en door de decentralisatie een grote verantwoordelijkheid bij de gemeenten wordt gelegd. Voor een monumentenstad bij uitstek als Leiden is dit uiteraard een zeer belangrijke ontwikkeling. Het betekent dat het behoud van monumenten, die **plaatselijk van belang** zijn, volledig een zaak van de gemeente is. Elke gemeente zal daartoe criteria moeten ontwikkelen, iets waarin Leiden zeer voortvarend was. De aanwezigheid en toepassing in de praktijk van deze criteria (waarover wij nog wel enige opmerkingen hebben, zie hieronder bij Criteria) is zeer prijzenswaardig. Wij zouden daaraan alleen willen toevoegen dat juist ook voor de monumenten van bedrijf en techniek het plaatselijk belang vaak het grootst is. Bij het verdwijnen van vele verouderde vormen van bedrijvigheid is het meestal van belang, juist binnen de eigen stad nog op zijn minst één herinnering hieraan te behouden. Ook vanuit een educatief standpunt gezien is dat positief: er is in het geschiedenisonderwijs de laatste jaren duidelijk meer interesse voor het lokale verleden.

Monumenten van bedrijf en techniek

Meer in het bijzonder zijn wij natuurlijk buitengewoon te spreken over uw positieve houding tegenover de monumenten van bedrijf en techniek in het algemeen (pagina 21-22). Uit deze nota en ook uit andere uitingen van het gemeentebestuur (zoals in het gesprek dat wij met wethouder Van Rij op 4 oktober 1990 hadden) blijkt, dat industriële archeologie een integrerend onderdeel van de monumentenzorg is geworden. De laatste jaren is de belangstelling voor het industriële erfgoed, zowel nationaal als internationaal, enorm toegenomen. Zeker in een stad als Leiden, met zijn belangrijke industriële verleden, raakt men in steeds bredere kring geïnteresseerd in de monumenten die nog herinneren aan het werk van de vorige generaties.

Op pagina 7 wordt gesproken over de **Leidse karakteristiek**. Wij hebben al bij verschillende gelegenheden verklaard dat ons inziens de aanwezigheid van fabrieken in de binnenstad een integraal onderdeel van deze Leidse karakteristiek is. Deze aanwezigheid dateert al van de achttiende eeuw en is vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw zeer karakteristiek voor Leiden geworden: vooral in het noorden en oosten van de stad waren de fabrieken geïntegreerd in de woonwijken. Voor een groot deel zijn deze fabrieken nu gesloopt, zeker de grotere, zoals u zelf op pagina 21 constateert (in dit rijtje ontbreken overigens nog de belangrijke fabrieken van Le Poole aan de Garenmarkt en Krantz aan de Langegracht). Gedeeltelijk is het

gescheitste patroon echter nog steeds zichtbaar, en het lijkt ons dan ook van belang dit voor het nageslacht zichtbaar te houden. Dat kan alleen door óók de monumenten van bedrijf en techniek daadwerkelijke bescherming te bieden.

Zoals u zelf ook stelt, is de laatste tijd de samenwerking tussen de gemeente en onze stichting geïntensiveerd. Vooral met de Gemeentelijke Monumentencommissie hebben wij al enige jaren bijzonder prettige contacten, onder andere zich uitend in de uitwisseling van gegevens. De door u ook vermelde afspraak van ons met deze commissie, om per jaar tien "industriële panden" voor te dragen voor bescherming, is een nog verdergaande wederzijdse verplichting van positieve aard, waarover wij zeer verheugd zijn.

Het voorafgaande neemt uiteraard niet weg - het is in het boven aangehaalde gesprek met de wethouder ook geconstateerd - dat over individuele panden de meningen kunnen verschillen, met name wanneer het gaat om het behoud daarvan voor de toekomst. Wij beseffen ons terdege dat de industriële monumenten niet de makkelijkste zijn wat betreft behoud en beheer.

Personele bezetting bureau monumentenzorg

Een punt dat ons in het algemeen zorgen baart, en dat ook in uw nota aangeroerd wordt (op pagina 27 onderaan en weer op pagina 29 onder het eerste beleidsvoornemen) is de ontstane achterstand in de verwerking van adviezen van de Monumentencommissie en het maken van plaatsingsbesluiten. Nu baart deze achterstand op **zichzelf** ons nog niet zoveel zorgen, maar wel de, naar onze mening, daaraan ten grondslag liggende structurele onderbezetting van het gemeentelijke bureau monumentenzorg.

Voor ons staat vast dat de weinige vaste ambtenaren van dit bureau hard werken en toegewijd zijn aan hun taak, zoals wij herhaaldelijk zelf hebben kunnen waarnemen. Het is ons inziens echter duidelijk dat men het werk in een stad als Leiden met zijn vele monumenten maar ternauwernood aan kan. Ons lijkt dan ook een zekere uitbreiding van dit bureau bepaald geen luxe, bij voorkeur met professionele personen (met een kunst- en/of bouwhistorische opleiding). Daarbij willen wij met grote nadruk niets afdoen aan de huidige inzet en kwaliteiten van zowel de Gemeentelijke Monumentencommissie als het bureau monumentenzorg.

Criteria monumenten

Op pagina 17 van de nota noemt u 22 criteria, waarop een pand beoordeeld kan worden ten einde als monument aangemerkt te kunnen worden, waarbij u (bovenaan pagina 18) de eerste elf criteria zwaarder laat wegen dan de overige elf. Voor onze stichting ligt uiteraard de prioriteit-volgorde net andersom: dat wil zeggen dat wij zelf de criteria nummer 12 tot en met nummer 22 juist zwaarder zouden laten wegen dan de nummers 1 tot en met 11.

Wij zouden daarom in het algemeen willen voorstellen, alle 22 criteria dezelfde zwaarte te geven. Bovenaan pagina 18 zou dan toegevoegd moeten worden: "Op grond van de gemeentelijke monumentenverordening moeten schoonheid, betekenis voor de wetenschap en cultuurhistorische waarde als gelijkwaardig beschouwd worden. De cultuurhistorische waarde moet niet als ondergeschikt aan de schoonheid beschouwd worden. Cultuurhistorische waarden (waaronder die van industrieel-archeologisch belangrijke monumenten) kunnen in de plaats treden van esthetische waarden".

Daarboven zouden wij ook willen aandringen op de bescherming van het **interieur** van monumenten, in het bijzonder van die van bedrijf en techniek, **indien daaruit de oorspronkelijke werkzaamheden blijken**. Overigens zal hier natuurlijk altijd een afweging dienen plaats te vinden met het oog op de hieraan soms tegenstrijdige mogelijkheid van hergebruik.

Roerende monumenten

Al realiseren wij ons dat bescherming van roerende goederen soms problemen met zich mee kan brengen, dat vinden wij nog geen reden om deze geheel van bescherming uit te sluiten, vooral ook omdat de nieuwe Monumentenwet dat **voor het rijk** uitsluit. Ons inziens zouden roerende monumenten in principe wel beschermd moeten kunnen worden.

In onze eigen sector denken wij daarbij in het bijzonder aan bepaalde waardevolle machinerieën, die onder andere ook weer met het oog op de oorspronkelijk daarmee uitgevoerde werkzaamheden, bewaard moeten blijven.

Cultuurhistorisch toerisme

Nadrukkelijk ondersteunen wij het beleid van de gemeente Leiden om het cultuurhistorisch toerisme te bevorderen. Aan de in de nota genoemde mogelijkheden zouden wij nog willen toevoegen, dat ook het behoud van de bijna verdwenen **ambachtelijke wereld** ons inziens in dit verband van belang kan zijn. Wij denken daarbij aan het geslaagde Wagenmakersmuseum, maar ook zijn er in dit verband mogelijkheden bij bijvoorbeeld jachtwerf Tijssen op het Waardeiland en de timmermanswerkplaats op de Hoefstraat.

Gedetailleerd

Pagina 16: Graag wil de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden meedenken over de richtlijnen voor het verlenen van vergunningen voor het aanbrengen van reclame.

Pagina 20: Aangezien de minister van WVC bij de verwerking van de gegevens van het Monumenten Inventarisatie Project, voor zover bekend, voor de gemeenten een belangrijke rol heeft weggelegd, zal er een aanzienlijke hoeveelheid werk op het bureau monumentenzorg afkomen. Dit onderstreept wat wij hierboven al gesteld hebben: als dit op een verantwoorde wijze uitgevoerd moet worden, zal er meer mankracht nodig zijn.

Daarbij lijkt het ons in ieder geval van belang dat de selectie- en registratieprojecten duidelijke eindtermen met streefdata krijgen. Pagina 22: In de lijst van belangrijke overblijfselen van ons industrieel erfgoed zouden ons inziens ook nog genoemd moeten worden:

- Scheltema (Oude Singel)
- jachtwerf Tijssen op het Waardeiland
- smederij op de Oude Varkenmarkt

Deze panden zijn bij uitstek panden, waarbij de cultuurhistorische waarde boven die van de esthetische gaat (zoals hierboven onder **Criteria** gesteld).

Pagina 25: Bij straatmeubilair denken wij ook aan voor de Leidse industriële geschiedenis niet onbelangrijke **putdeksels van de Grofsmederij**, die hier en daar in de stad nog te vinden zijn.

Pagina 26: Uw idee om een stuk vóór het **Wagenmakersmuseum** autovrij te houden, kan op onze instemming rekenen.

Pagina 26: Onderaan schrijft u dat vrijwel alle beeldbepalende panden woonhuizen zijn. Wij zouden er toch op willen wijzen dat juist aan een aantal historische panden in de binnenstad heel fraai en duidelijk de gemengde **woon/werk functie** af te lezen is. Deze gemengde functie was vóór de industrialisatie (in de loop van de negentiende eeuw) zeer algemeen, maar is nu praktisch verdwenen. De desbetreffende panden krijgen hierdoor zelfs meerwaarde. In concreto kan gedacht kan worden aan de gelukkig hier en daar nog aanwezige wevershuisjes.

Pagina 27: Zoals al hiervoor gesteld (personele bezetting bureau monumentenzorg) is het positief dat de ontstane achterstand nog in 1991 weggewerkt zal worden.

Pagina 52: Ook onze stichting heeft de beschikking over een geautomatiseerde gegevensbank, uitsluitend opgezet ten behoeve van de inventarisatie. Met het gemeentelijk bureau monumentenzorg is uitwisseling der gegevens mogelijk.

Pagina 54: Indien mogelijk en van toepassing, werken wij in de toekomst op het punt van publikaties graag samen (zoals wij dat in het verleden bijvoorbeeld in de door ons verzorgde uitgave **Leids Fabrikaat** ook op vruchtbare wijze hebben gedaan).

Pagina 54: Bij dit punt willen wij niet onvermeld laten, dat al sinds enige jaren door toedoen van onze stichting ook één monument van bedrijf en techniek op de Open Monumentendag voor publiek open staat. De toewijzing van een budget aan het Leidse comité juichen wij overigens zeer toe.

Pagina 55, cultuurhistorisch toerisme: Onze stichting is in staat een industrieel-archeologische stadswandeling te verzorgen.

De laatste ronde voor Parmentier

Stiel heeft een laatste poging gedaan om de Parmentier-panden aan de Lammermarkt voor sloop te behoeden.

Begin mei werd onderstaande brief aan de gemeenteraad van Leiden gezonden.

Betreft: Bezwaren ontwerp 2e gedeeltelijke herziening bestemmingsplan Noordvest

In het kader van de herziening van het bovenaangehaalde ontwerp bestemmingsplan richt de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden zich tot u in een laatste poging om het voormalige Parmentier-complex, de panden Lammermarkt 46 en 58, voor de stad Leiden te behouden. De Stichting Industrieel Erfgoed Leiden is van mening dat deze karakteristieke panden voor Leiden van grote monumentale waarde zijn. Het college van Burgemeester en Wethouders is van plan het Parmentier-complex te slopen. Volgens het ontwerp zou de bestemming daarvan veranderd moeten worden in "woningen in gestapelde bouw" (gedeeltelijk voor winkels en kantoren) en "horeca".

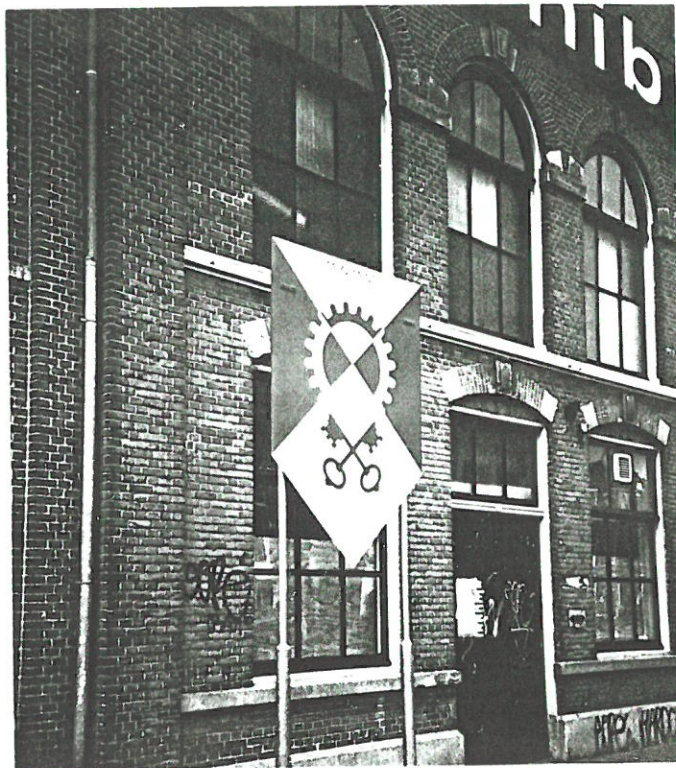
Deze panden zijn het oudste in Leiden bekende voorbeeld van een moderne fabriek, *als zodanig en in één geheel gebouwd*. Zij vormen één van de weinig overgebleven herinneringen aan de Leiden bij uitstek typerende eeuwenoude textiel-industrie. De Parmentier-panden hebben een architectonische gaafheid en eenheid van stijl, die in Leiden bij industriële monumenten verder niet wordt aangetroffen.

Met enige nadruk willen wij stellen dat, als restauratie van beide panden een te hoge som zou vergen, prioriteit aan de restauratie en herinrichting van Lammermarkt 58 gegeven moet worden. In tegenstelling tot wat het college van Burgemeester en Wethouders beweert, lijkt ons de gebruikswaarde van Lammermarkt 58 vrij hoog. De constructie daarvan wordt in het (voor)ontwerp "redelijk tot goed", en de fundering evenzeer "goed" genoemd. Voor de kant van de Molenwerf zijn er ons inziens geen bezwaren tegen een aanpassing van het minder fraaie zijstuk.

Overigens zou het bouwen van een omvangrijk complex juist op deze plaats in de historische binnenstad van Leiden ons inziens onjuist zijn. Nieuwbouw hier ter plaatse zou deze hoek van de stad onherkenbaar van karakter doen veranderen, zeker wanneer dat zo hoog en grootschalig zou worden als voorgesteld is.

Naar onze mening zouden deze panden ten spoedigste op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst dienen te worden. Wij staan daar bepaald niet alleen in: de Gemeentelijke Monumentencommissie heeft over het complex een positief advies uitgebracht, evenals de Bond Heemschut, de Leidse restaurerende instellingen, de Dirk van Eck-Stichting en de Stichting Historisch Museum Leiden.

Wij waren van mening dat het belang van deze vroeg-industriële panden zelfs plaatsing op de rijksmonumentenlijst zou rechtvaardigen, en hebben de minister van WVC daar op 22 februari 1990 om verzocht. De gemeenteraad heeft daar op 10 juli 1990 negatief over geadviseerd. Op 15 februari 1991 heeft de minister ons verzoek afgewezen. In de overwegingen bij deze beschikking wordt het Parmentier-complex echter uitdrukkelijk "van lokaal belang" genoemd. Om deze reden citeren wij de conclusie

van deze overwegingen (pagina 3 bijlage beschikking minister van WVC):

"De architectuur- en cultuurhistorische waarden van dit complex zijn vooral gelegen in de oorspronkelijke functie van de textielfabriek, een bedrijfstak die sterk met de Leidse geschiedenis is verbonden, maar aldaar nog maar beperkt is terug te vinden aan de hand van gebouwen uit het vroeg-industriële tijdperk. Naast hun voor de verschillende bouwperiodes kenmerkende eclectische en redelijk gaaf bewaarde architectuur, zijn de gebouwen vooral van belang uit typologisch en lokaal-historisch oogpunt, omdat zij voor Leiden de vroegste nog resterende voorbeelden zijn van als zodanig ontworpen textielfabrieken, waarbij gebruik werd gemaakt van stoommachines. Bovendien is het complex gesitueerd in een gebied waar in Leiden vanouds veel industriële bedrijvigheid gevestigd was." (Einde citaat.)

Ook volgens de Raad voor het Cultuurbeheer zou bescherming van dit complex ".... op de weg liggen van de lokale overheid" (pagina 1 bijlage beschikking minister van WVC).

Het bovenstaande bevestigt ons in onze mening dat het behoud van deze panden een hoge prioriteit voor de stad Leiden heeft. In het kader van de huidige decentralisatie op het terrein van de monumentenzorg is de verantwoordelijkheid voor monumenten van plaatselijk belang duidelijk bij de gemeente neergelegd. Wij hopen dat de Leidse Gemeenteraad voor dit complex deze verantwoordelijkheid kent en neemt.

Namens de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden,

drs. H.D. Tjalsma, secretaris

Simon Vestdijk als muze van industriële archeologie

Zowel in veel romans als in sommige gedichten van de beroemde Nederlandse schrijver Simon Vestdijk vinden we heel wat verwijzingen naar bedrijvigheid van weleer. Industriële archeologie is méér dan bezig zijn met historie; het heeft ook een emotionele kant. Harlingen, de stad waar Vestdijk opgroeide, komt in zijn werk veelvuldig terug.

Hans Visser, de biograaf van Vestdijk, belicht de verbondenheid van de schrijver met het industriële erfgoed in Harlingen.

Wie enigszins met het werk van Vestdijk bekend is weet, dat het Harlingen van rond de eeuwwisseling een duidelijk stempel heeft gedrukt op zijn literaire produktie, zowel op zijn gedichten als op zijn romans. Het betreft niet alleen de mensen die hij portretteerde, het geldt ook voor de 'couleur locale'.

Zo lezen we in *Meneer Visser's hellevaart* hoe meneer Visser samen met zijn vriend Benjamins tijdens zijn eerst wandeling door het stadje Lahrigen - waarvoor Harlingen model stond - rechts de gasfabriek zag liggen toen ze langs de Singel liepen, terwijl links de ambachtsschool oprees:

"Aan de overkant, alsof daar een hete springbron verborgen lag, steeg vlak boven het water een stoomwolk op uit een der afvoerpijpen van de gasfabriek, traag puffend, blauwwit in de zon, met de kleur van vervalste melk."

In de daarop volgende wandeling, dit keer zonder begeleiding, passeerde meneer Visser het oude pakhuis van de walvisvaart, intussen - het is dan 1908 - omgedoopt tot HBS, terwijl hij links aan de overkant van de Werfgracht een scheepswerf zag.

"Maar dat hameren op de werf is toch wel 'n opwekkend geluid."

Verder op zijn wandeling deed hij een dutje aan de zeedijk, vlak bij de molen De Bazuin. En zo lopen we met meneer Visser heel Harlingen door.

Van huis tot huis, van straat tot straat zijn de wandelingen te reconstrueren. Maar wat verdwenen is dat zijn de monumenten die we hierboven noemden. Die moeten we oproepen aan de hand van oude ansichtkaarten. We vinden ze in boekjes zoals *Harlingen, mien stadsje*, waarvan zojuist een derde deel verscheen. Op de plaats van de gasfabriek staan nu een gymnastiekzaal en een complex woningen. Van de ambachtsschool is niets meer over dan een grasveldje. Het pakhuis van de walvisvaart maakte plaats voor een bejaardenwoning die nu alweer wegens bouwval in de steigers staat. De werf aan de overkant staat op het punt gesloten te worden, terwijl de molen aan de zeedijk op last van de Duitsers in 1943 is afgebroken, zodat niets meer aan dat markante beeld uit vroeger jaren herinnert.

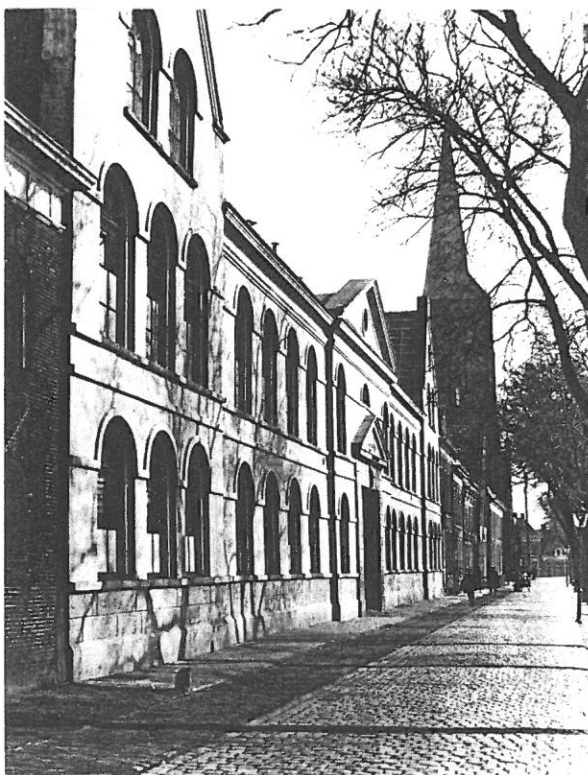
Welke krachten gaan hierachter schuil? Kon het pakhuis echt niet blijven? Waren de onvergetelijke eerste zinnen die Vestdijk in zijn roman *Terug tot Ina Damman* aan de gevel wijdde niet voldoende om naar een andere oplossing te zoeken?

"Het had niet eens een portiek, zo plat was het. Niets vond er houvast, alles zou er afgegliden zijn, te pletter op de lange, rode, ingeslepen stoep. Bijna leek het, alsof een van de drie di-

mensies zoek was geraakt, en met die ene dimensie alles wat een grijsgekalkte steenklomp een voor mensen bewoonbaar huis doet zijn. En daar er zelfs geen magere schooljongen in de vensterbanken had kunnen zitten, had men er maar een HBS van gemaakt, van dit oude gebouw met zijn twee verdiepingen, dat in vroeger eeuwen iets met de handel uitstaande had, naar men elkaar nog wel vertelde in Lahrigen."

Toch heeft het stadje Harlingen zelf zijn oude karakter van vroeger heel goed bewaard. Nog wordt de stad niet ontsierd door hoge flatgebouwen en parkeergarages. En is er voldoende leven in de oude haven, zij het dat de vissersschepen vervangen zijn door zeilboten en plezierjachten. Zomers is het er een drukte van jewelste. Ook de oude huizen aan de Zoutsloot zijn zo langzamerhand alle gerestaureerd. De echte armoede in de Bargebuurt, waar de Zoutsloot lag, en waarvan we een beeld krijgen in de genoemde ansichtkaarten-boekjes, is verdwenen. Daar zorgt de nieuwe industrie aan de zeedijk langs de Waddenzee wel voor. Deze is bovendien ver genoeg van het oude stadje gebouwd om daar niet op te vallen.

De HBS in Harlingen: "Niet eens een portiek, zoo plat" (Terug tot Ina Damman)

Het beeld van een van de meest typisch Harlingse industrieën aan de rand van de stad, door Vestdijk zo treffend *de zelfkant* genoemd, moeten we echter missen. Dat beeld werd gevormd door de kalkovens waar men schelpen brandde. Maar ook dat beeld kan weer opgeroepen worden, thans door een gedicht van Vestdijk. Het is een van zijn mooiste die we kennen.

Zelfkant

Ik houd het meest van de halfland'lijkheid:
Van vage weidewinden die met lijnen
Vol waschgoed spelen; van fabrieksterreinen
Waar tusschen arm'lijk gras de lorrie rijdt,

Bevracht met het geheim der dokspoorlijnen.
Want 'k weet, er is waar men het leven slijt
En toch niet leeft, zwervend meer eenzaamheid
Te vinden dan in bergen of ravijnen.

De walm van stoomtram en van blekerij
Of van de ovens waar men schelpen brandt
Is meer dan thijmgeur aanstichter van dromen,

En 't zwarte kalf in 't witte aan den rand
Wordt door een onverhoopt gedicht bevrijd
En in één beeld met sintels opgenomen.

Maar ook de stoomtram en de blekerij zijn verdwenen. Wie weet nog hoe zij er uitzagen? We hebben foto's nodig om alles weer voor ons te zien.

Dit is het lot van de moderne tijd. Eens komt de tijd dat we niet meer weten wat de dichter in een gedicht als *Zelfkant* voor ons wilde oproepen.

Hans Visser

Harlingen van rond de eeuwwisseling:
stempel op het werk van Vestdijk

Leiden was eens de grootste textielstad ter wereld

Leiden is door de eeuwen heen vooral een industriestad geweest. En de overheersende tak van industrie was de textiel. Het Leidse laken was honderden jaren lang over de hele wereld beroemd, net zo goed als haar grijnen. Laken- en grijnmerken met Arabische lieden, Chinees/Japanse vrachtbrieven van Clos en Leembruggen getuigen daar nog van.

Het begon allemaal in de middeleeuwen. Het regionale marktje in Leiden, onder bescherming van burcht en grafelijk huis (Lokhorst, Gravensteen), trok allerlei ambachtslieden. Al vroeg in de veertiende eeuw nam de wolnijverheid binnen die gemeenschap een belangrijke plaats in. Die werd toen midden in het huidige centrum uitgeoefend. De tegenwoordige Langebrug heette toen nog Vollersgracht: daar werden de wollen stoffen gevold, dat wil zeggen: vervilt. Ook de Wolsteeg herinnert nog aan het feit

dat in die buurt de oorspronkelijke wolwijk was.

Mede door de bloei van deze lakennijverheid groeide de stad. Beperkte Leiden zich voor 1290 nog tot het stukje tussen (Nieuwe) Rijn, Rapenburg en Steenschuur, plus de burcht en een stuk Hogewoerd, in de veertiende eeuw breidde de stad zich meermalen uit: rond 1355 Maredorp, de Camp en Pancras oost, in 1386 het stuk binnen de Witte Singel/Geregracht. De lakennijverheid binnen de stad ruimte geven, was één van de dwingende redenen de stad uit te breiden.

Zo werd de Vollersgracht doorgetrokken in zuidelijke richting: de Jacobsgracht (Sint Jacob is patroon van de textielnijverheid). Deze liep tot de raamlanden, die binnen de stad kwamen te liggen (op oude kaarten te zien), waaraan de naam Raamsteeg nog herinnert. Ook in andere stadsdelen vonden spinners, vollers, wevers en andere ambachtslieden hun woon- en werkplaats. Sterker: op den duur werd de hele nijverheid verplaatst uit de omgeving van de Breestraat. Deze buurt werd de woonplaats van de rijken; de nijverheid, vooral het vollen, gaf teveel overlast (stank, naakte lieden). Dat werk werd verplaatst naar de hui-

dige Vollersgracht, aan de noordelijke rand van de stad: de wind voerde de stank de stad uit, het smerige water werd er weggepompt.

Rond 1480 kwam een einde aan de eerste bloei van de Leidse lakennijverheid. Haar produkt was niet verfijnd genoeg meer voor de verder ontwikkelde smaak, in zuid-Vlaanderen kwam goedkopere concurrentie op (Hondschoote etc.), er werd met de kwaliteit gesjoemeld, en de internationale en nationale stabiliteit (Hoeken en Kabeljauwen) bemoeilijkt de handel. Van de middeleeuwse nijverheid resteren in de stad voornamelijk straatpatronen en namen: monumentale gebouwen weerspiegelen de rijkdom, maar hadden zelf weinig met de nijverheid te maken.

grootste bloei

Het belegerde, en vervolgens ontzette Leiden van 1574 was een verpauperde, uitgebloeide stad. Maar daarna begon haar grootste bloei. De voornaamste oorzaak daarvan was de ondergang van de zuid-Vlaamse, moderne, textielindustrie. Ondernemers, ambachtslieden en arbeiders in deze streek waren vooral calvinisten. Het was één van de broedplaatsen van de Opstand, en nu de gebieden in Spaanse handen vielen vluchtten veel mensen.

Honderdduizenden kwamen naar het noorden, en namen hun vakkennis mee. Tienduizenden werden getrokken naar de voormalige lakenstad Leiden, en brachten daar nieuwe bloei.

De stad werd verder uitgebreid om ruimte te bieden aan werkers en bedrijven. Een gevelsteen aan de Nieuwe Beestenmarkt, "In

het land van belofte, in den Nieve Stadt", herinnert aan de noordelijke uitbreiding van 1611. Daar vindt men ook nog diverse monumenten uit deze tijd, zoals de Stadstimmerwerf, maar ook het symbool van deze bloei bij uitstek: de Lakenhal. Op de Lakenhal vindt men afbeeldingen van diverse bewerkingen. En ook: van het keuren der lakens.

Want net als in de middeleeuwen, bleef de textielnijverheid onder streng toezicht van de stedelijke overheid. De kwaliteit moest gegarandeerd zijn. Na elke stap in de produktie, het spinnen, het verven, het weven, het droogscheren, het vollen etc., werd het resultaat gecontroleerd in de Hal. Na elke bewerking kreeg het een nieuw loodje, als kenmerk van goedkeuring. En dan, als het produkt af was, kwam het definitieve loodje: het lakenlood als het produkt laken was. Naast de Lakenhal waren er nog acht van dergelijke hallen. Want de Vlamingen hadden nieuwe produkten gebracht, verfijndere stoffen, met namen als "bom-bazijn", "fustein", "grijn" etc. Er kwamen in de zeventiende eeuw negen hoofd-neringen, ieder met een eigen hal waar het produkt gekeurd werd. Naast de Lakenhal is daarvan nog de Grijnhal over (deel "Weeshuiscomplex"), terwijl ook de Lode-wijkskerk aan de Steenshuur er nog aan kan herinneren: deze was oorspronkelijk het Jacobs-gasthuis, maar werd nog voor 1600 in gebruik genomen als Saaihal.

Naast deze grote panden herinneren ook de talloze wevershuisjes aan deze periode, zoals in de Verversbuurt (concentratie overlast gevende ververs-bedrijven! 1644), aan de Langegracht en in de Morsch (1611) en vooral in de Haver- en Gortbuurt (grote uitbreiding 1659). Hierin werd niet alleen gewoond, maar

Kousenmakers in de breifabriek Van Poot aan de Lammermarkt

ook gewerkt. Het weefgetouw stond in de voorkamer. Want al ontstonden nu voor het eerst "winkels" (werkplaatsen voor meerdere arbeiders), het meeste werk gebeurde nog thuis. Wel vindt in deze tijd een eerste vorm van mechanisatie plaats, via de windmolen. In de textiel betrof dat vooral het vollen: zie de volmolen op de poort van de Lakenhal. Daarmee bespaarden de nieuwe ondernemers - reders genaamd - niet alleen arbeidskosten, maar ze waren ook verlost van een groep lastige arbeiders, die bijna als enige collectief waren opgetreden, inclusief stakingen (de Uutganc).

Overigens werd de in de middeleeuwen ingezette trend voortgezet: het westen van de stad en het gebied rond Breestraat/ Rapenburg werden de dure wijken; de industrie, en de woningen van hen die er hun schaarse brood verdienden, bevonden zich vooral in het noordelijk en oostelijk deel van Leiden. De mensen leefden daar dicht opeen. In 1670 woonden er 70.000 mensen alleen binnen de singels! De omstandigheden waren vreselijk: onhygiënisch, stinkend, donker, dicht op elkaar. Besmettelijke ziekten heersten: in 1624 stierven bijna 10.000 mensen aan de pest, in 1635 ruim 14.000. Maar de stad groeide en de nijverheid bloeide. Verspreid door de hele Republiek der Verenigde Nederlanden werkten mensen voor de Leidse lakenindustrie. Leiden wordt de grootste textielstad ter wereld, en op Lyon na de grootste industriestad ter wereld.

lage lonen

Maar al spoedig loopt de textielindustrie weer terug. De ondernemers die de neringen beheersen, wijken langzaam maar zeker uit naar gebieden met lage lonen, zoals het Brabantse platteland. Andere landen bouwen hoge tariefmuren ter bescherming van hun eigen nijverheid. Tegen 1800 is de textielnijverheid weggekijnd, de stad leeggelopen, verpauperd: van de ongeveer 28.000 overgebleven bewoners moeten er 's winters 15.000 een beroep doen op ondersteuning.

In de negentiende eeuw bloeit de textielnijverheid weer op. Maar haar vlucht is niet zo hoog als in de zeventiende eeuw: daarvoor is de concurrentie uit het buitenland te groot en bovendien is de Tilburgse wolindustrie, en later de Twentse katoenindustrie, groter van omvang. Is het daarom, dat de bloei, die er zeker toch was, zo onderbelicht is gebleven? Uit de negentiende eeuw komen geen monumenten als de Lakenhal, of van die leuke wevershuisjes. Uit de negentiende eeuw stammen fabrieken, en nu de textielfabrieken in Leiden gesloten zijn, schijnt men liever het vaak onprettige, slecht betaalde werk dat er werd gedaan, te willen vergeten.

In de negentiende eeuw liepen Leidse textielondernemers voorop in de ontwikkeling van een nieuwe manier van produceren. De stoommachine werd ingevoerd: de Leidse lakenfabrikant van Heukelom was de eerste textielfabrikant in Nederland die, al in 1816, een stoommachine plaatste in een fabriek aan de 3e Binnevestgracht. De gesloopte fabriek van Clos en Leembruggen was een voortzetting van zijn bedrijf. Fabrikanten als Koppe-schaar, Krantz, Leembruggen, Zaalberg, Scheltema, Le Poole en anderen volgden reeds voor 1850. Van de in die tijd gebouwde stoomfabrieken resteert nog slechts de fabriek die Adrian in 1840 liet bouwen, en die deel uitmaakt van het Van Wijkcomplex aan de Hogewoerd. De rest is verdwenen, zoals de fabriek van Le Poole aan de Garenmarkt: een parkeerplaats rest.

Rond 1860 werkten de meeste Leidse wolarbeiders niet meer thuis, maar in fabrieken. Weefgetouwen werden de fabriek in gehaald, en er kwamen nieuwe weefgetouwen die door stoom voortbewogen werden. Het werk werd daarmee ook minder geschoold. Kinderen werden de fabrieken ingehaald.

Kinderarbeid in Leiden werd door de schrijver J.J. Cremer tot een nationaal schandaal gemaakt, toen hij "Fabriekskinderen,

een bedje, doch niet om geld" publiceerde in 1863. Leidse fabrikanten reageerden met een adres ter beperking van kinderarbeid, maar velen bleven met jonge kinderen werken. Het meest werd er met kinderen gewerkt in de grootste Leidse fabriek: de Leidsche Katoenmaatschappij. Leidse textiel was niet alleen meer wol: in deze fabriek werkten in 1863 zo'n 800 mensen. Het bedrijf sloot in 1934. Nu rest ervan alleen de naam "Katoenpark".

versnelling

Na 1860 kwam de industrialisatie in een hogere versnelling: er kwamen meer en betere stoommachines, er kwamen meer en andere stoomfabrieken. Het complex van J. Parmentier en Zn. aan de Lammermarkt (1865) is een goed voorbeeld van de bouw van een moderne fabriek in deze fase van de industriële revolutie in Nederland. Tegelijkertijd probeerde men het geheel een bijzonder uiterlijk te geven aan de kant waar het bedrijf het best te zien is.

In de twintigste eeuw zouden van al die fabrikanten maar een paar overblijven. Van Wijk was de grootste, tot het bedrijf in 1963 in de Zwolsman-affaire ten onder ging. Van dit bedrijf is nog het meeste zichtbaar: aan Hogewoerd, Levendaal, Herengracht. De studentenflat aan de Kaiserstraat maakte in 1963 ook deel uit van het concern, maar werd gebouwd door Vervoort en Cranenburgh als voortzetting van de oude fabriek van Koppe-schaar. Na Van Wijk was Clos en Leembruggen de grootste (deze nam ook Parmentier over). Daarvan resten slechts het zwaar vermomde Digros-gebouw en de moderne fabriek aan de Maresingel (nu energiebedrijf). Van de gerenommeerde Krantz resteert een enkel fabriekspand. Slechts het door Krantz gestichte voormalige Volksbadhuis (voor eigen arbeiders), het kantoor en het woonhuis vormen een vage weerspiegeling. Van Zaalberg zijn nog wat restjes in de Vestestraat. Clos en Leembruggen en Krantz waren eigenlijk de laatste behoorlijke textielbedrijven in Leiden. Zij sloten in respectievelijk 1978 en 1979. In 1981 sloot aan de Kanaalweg het laatste textielproductiebedrijf in Leiden. Daarmee was een eind gekomen aan een gestage daling die in de jaren '50 was ingezet. Toen leek er nog toekomst in de Leidse textiel te zitten. In de jaren '60 en '70 bleek niet alleen de Leidse, maar de hele Nederlandse textiel bedreigd te worden. Maar Leiden was één van de eerste plaatsen, waaruit de bedrijfstak verdween.

Scheltema was in 1959 één van de eerste bedrijven in deze trend. Dat fabriekscomplex staat er nog steeds, vrijwel compleet, één van de weinige. Van Zuurdeeg rest een fraai gerestaureerde gevel. Het complex van Parmentier wordt bedreigd. Veel van de wolfabrieken die zich in de noordelijke en oostelijke binnenstad bevonden, zijn ondertussen afgebroken.

Van de resten van de zeventiende eeuwse textielindustrie, de Gouden periode, is voor iedereen duidelijk dat het om monumenten gaat, die behouden moeten blijven. Voor die uit de vorige eeuw is dat nog zeer omstreven. Ja, als men ze duidelijk, makkelijk en snel kan hergebruiken, dan mag een fabriek wel blijven staan. Maar anders moeten ze blijkbaar weg. Moeten de fabrieken worden vergeten, direct nadat ze zijn gesloten, terwijl men de herinnering aan langer geleden koestert?

Cor Smit

GASFABRIEK- EN HOUDER

HISTORISCHE MONUMENTEN

Leidsch Dagblad
19 februari '91

In de jaren tussen 1830 en 1840 werden in enkele grote steden van ons land de eerste steenkoolgasfabrieken gebouwd die de hele stad van gas konden voorzien. In de meeste gevallen werden deze gebouwd onder leiding van Engelse ingenieurs. De Engelsen waren namelijk al ver gevorderd met de produktie van het steenkoolgas en probeerden onder andere in ons land een monopoliepositie in te nemen. De Engelse firma's hielden de fabricage geheim en streken de winst van de fabrieken in Nederland op. Leiden had in die tijd nog geen gasfabriek. Wel dreef de Fransman Felix Droinet sinds 1841 een bedrijf op een terrein aan de Vestwal tussen de Heren- en Marepoort waar hij 'draagbaar' oliegas vervaardigde.

Dit gas werd met een gaswagen thuis bezorgd waar het werd overgeheveld in een voorraadvat en door buizen naar de lichtpunten werd getransporteerd. Dit draagbare gas was te duur om te worden gebruikt voor straatverlichting. In zijn bloeitijd had het bedrijf van Droinet dan ook maar zo'n dertig klanten. Maar rond die tijd begon ook het stadsbestuur van Leiden warm te lopen voor de mogelijkheden van het zogenaamde stadsgas. Dat was met name te danken aan het enthousiasme van de toenmalige stadsarchitect Salomon van der Paauw.

In de eerste plaats meende deze dat het steenkoolgas goedkoop en gunstig was voor de stad. Ten tweede wilde hij het monopolie van de Engelsen doorbreken. Hij ondernam verschillende reizen naar het buitenland om de gasfabricage te bestuderen en hij ging zelfs zover dat hij in zijn eigen woning een miniaturgasfabriek bouwde. Het minifabriekje werkte prima en oogstte alom bewondering.

Geweerloop

Van der Paauw kreeg de smaak toen echt te pakken en maakte gedetailleerde plannen en tekeningen voor een gasfabriek. Door een uitgebreid buizenstelsel zou de hele stad van het daar geproduceerde gas kunnen worden voorzien.

De produktie van steenkoolgas was op zich geen nieuwigheid in ons land. Al in 1783 had de Maastrichtenaar Jan Pieter Minckelers

voor het eerst een hele collegezaal met behulp van dergelijk gas weten te verlichten. Hij had ontdekt dat door verhitting van steenkolen in een geweerloop gas vrijkwam. Datzelfde principe werd in gasfabrieken op grotere schaal toegepast.

De gasproduktie verliep fasegewijs in verschillende gebouwen. Uiteindelijk werd het gas in een gashouder opgeslagen en vandaar via een buizenstelsel gedistribueerd. De gebouwen van

Van der Paauw werden al snel vervangen en in de loop van de jaren werd het complex steeds meer uitgebreid in verband met de alsmaar groeiende gasproduktie. Tegenwoordig resteren nog altijd twee gebouwtjes waar men watergas vervaardigde (goed te zien vanaf de Maresingel).

Beide werden tussen 1902 en 1904 gebouwd. Toen men aan het einde van de negentiende eeuw voor het eerst grote fabrieken ging bouwen, nam men bij gebrek aan ervaring en omdat men geen andere voorbeelden had de decoratieve onderdelen vooral over van de enige andere grote gebouwen die men tot dan toe kende: kerken en kastelen.

In de twee pandjes van de watergasfabriek herkennen dan ook we motieven die teruggaan op de Romaanse kerkbouwkunst. Het

vroegere 'menggebouw' is mede vanwege de indrukwekkende kap gerenoveerd en fungeert nu als bedrijfsschool. Het 'produktiegebouw' is minstens even waardevol en bevat nog veel authentieke elementen, maar de N.V. Energie en Watervoorziening Rijnland (EWR) is er nog niet uit of het moet worden geres-

taureerd en zo ja op welke manier.

Natte gashouder

Het gasverbruik in de stad was niet gelijk verdeeld over een etmaal, terwijl de geproduceerde hoeveelheid gas vrijwel constant was. Om gebruikspieken op te kunnen vangen was daarom een voorraadvat nodig, de zogenaamde gashouder.

Deze gashouders zijn de meest opvallende onderdelen van oude gasfabrieken. Ze moesten natuurlijk gasdicht zijn en een wisselend volume kunnen herbergen. Men diende te voorkomen dat het gas zich zou verdunnen met lucht en het gas moest bovendien gemakkelijk weer kunnen worden afgetapt. Tot de Tweede Wereldoorlog werden twee typen gashouders ontwikkeld: tot omstreeks 1935 kende men alleen de zogenaamde natte gashouder waarbij de houder in een kuip met water is geplaatst. De installatie werkt volgens het principe van een glas dat omgekeerd in een bak met water wordt gehouden. Hoe meer gas er in de zogenaamde 'klok'

wordt gepompt hoe meer de houder stijgt.

In 1935 kwam ook de droge gashouder op. In een cilindrisch reservoir kon men een schijf op en neer laten bewegen. De enige bewaard gebleven gashouder van de Leidse gasfabriek is een natte (telescopische) gashouder. Door het gewicht van de klok ontstaat een druk in de ruimte tussen het dak van de klok en het wateroppervlak. Door in deze ruimte steeds meer gas te pompen stijgt de klok. Wanneer men de klok met behulp van gewichten naar beneden duwt, wordt het gas onder druk in het buizenstelsel van de stad geperst. In 1903 besloot het Gemeentelijk Gasbedrijf Leiden tot de bouw van de natte telescopische gashouder.

De nieuwe houder kreeg een inhoud van 30.000 kubieke meter en werd gebouwd door de Duitse firma Neumann uit Eschweiler. De totale constructie woog 683.000 kg. De houder werd op 17 november 1904 in gebruik genomen. Helaas is het bovenwerk en het bijbehorende geleidevakwerk inmiddels gesloopt. En dan te bedenken dat de fabriek ooit zeven houders had staan.

Overbodig

Nadat in de jaren vijftig de gasbel bij Slochteren was ontdekt nam aardgas de plaats in van steenkoolgas. In plaats van gasproduktiebedrijven had men gasdistributiebedrijven nodig. De gasfabrieken en -houders werden daarvoor overbodig. Ook die van Leiden is niet meer als zodanig in gebruik.

Hopelijk vindt de EWR in overleg met de gemeente een manier om de overgebleven gebouwen en gashouder te behouden, bijvoorbeeld door plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst. Het gaat hier per slot van rekening om een belangrijk restant van ons industrieel erfgoed dat in de meeste andere steden al grotendeels of geheel is verdwenen. Overigens is ook op een andere plaats nog een gebouw van de 'Stedelijke fabrieken van gas en electriciteit' bewaard gebleven: het gebouw aan de Hooigracht, waar alle producten die destijds bij het gasbedrijf te koop waren in de toonzalen werden opgesteld.

BIANCA VAN DEN BERG

Monumenten Warmond worden beter beschermd

WARMOND - De gemeente Warmond gaat een gemeentelijke monumentencommissie instellen. Daarnaast moet er een plaatselijke monumentenverordening komen, vinden B en W. De commissie moet het gemeentebestuur adviseren welke panden op de lijst thuishoren. Dit blijkt uit een voorstel dat de raadscommissie financiën en economische aangelegenheden deze week bespreekt.

B en W vinden de instelling van een speciale plaatselijke regeling nodig vanwege een wijziging in de monumentenwet die de lokale overheid meer te zeggen geeft over het monumentenbeleid. Warmond heeft nu bijna 30 rijks- en twee archeologische monumenten.

Gemeentelijke monumenten heeft Warmond niet, maar burgemeester en wethouders vinden wel dat in de gemeente panden aanwezig zijn die 'wegens hun schoonheid dan wel hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde als monument' op zo'n lijst

thuishoren. Bij twee gelegenheden is voor deze lijst al een aanzet gegeven: in het bestemmingsplan 'Bebouwde Kom' en in een inventarisatie van de provincie.

B en W weten nog niet wie in de commissie zitting moeten nemen. Het college wil in ieder geval een vertegenwoordiger van het historisch genootschap Warmelda benoemen en iemand namens de vereniging Dorp, Stad en Land.

Leidsch Dagblad

27 maart '91

Leidsch Dagblad 31 jan. '91

Advies pand Ico Athibu uitgesteld

LEIDEN - De monumentenbeheercommissie van Leiden heeft gisteravond nog geen advies aan de gemeente geformuleerd over de toekomst van het pand 'Ico Athibu' aan de Hoge Rijndijk. Eerst wil de commissie ter plekke de situatie in ogenschouw nemen.

De Katwijkse projectontwikkelaar Van der Plas, eigenaar van 'Ico Athibu', heeft een bouwplan ingediend om 'Ico Athibu' verbouwen tot een complex van appartementen. De serre van het pand, dat door velen als een monument wordt beschouwd, zou daardoor gedeeltelijk verdwijnen. Ook aan de achterkant wil de projectontwikkelaar de nodige veranderingen aanbrengen.

Bovendien heeft de projectontwikkelaar het plan om in de onmiddellijke omgeving van het gebouw twee flatgebouwen van vier en vijf verdiepingen neer te zetten. Daarbij zou ook een bomenrij sneuvelen. Omwonenden hebben inmiddels fel tegen deze plannen geprotesteerd.

Op de vergadering werden gisteren die omwonenden, de projectontwikkelaar en de architect gehoord. De commissie gaat 'Ico Athibu' nu eerst zelf bezoeken, alvorens volgende maand tot een afgerond oordeel te komen.

De monumentenbeheercommissie keerde zich gisteren tegen het plan om de Zijlpoortsbrug te restaureren met een aantal klapbruggetjes. Voorzitter mr. P. Olivier noemt dat 'historie vervalsend'. Men geeft de voorkeur aan reparatie van de stalen brug. Wel ging de commissie min of meer akkoord met de plannen van ijzerhandel H. Janse en architect Barkema. Janse, nu nog aan de Haarlemmerstraat gevestigd, wil zich vestigen in een nieuw te bouwen pand op de hoek Stille Rijn-/Stille Mare.

Opslag EEG in meelfabriek

LEIDEN - De EEG slaat sinds kort graan op in de Leidse meelfabriek. Het Europese graanoverschot wordt door deze organisatie opgekocht, opgeslagen en later meestal geëxporteerd. De eigenaar van de Leidse fabriek, het Rotterdamse Meneba, gebruikt het gebouw ook voor de opslag van eigen graan. Verder maken ook graanhandelaren gebruik van de enorme silo's bij de Zijl.

De rest van het gebouw wordt verhuurd aan een architectenbureau, de gemeentelijke afdeling Stadskabel en een autodealer. Die stalt wagens op het parkeerterrein.

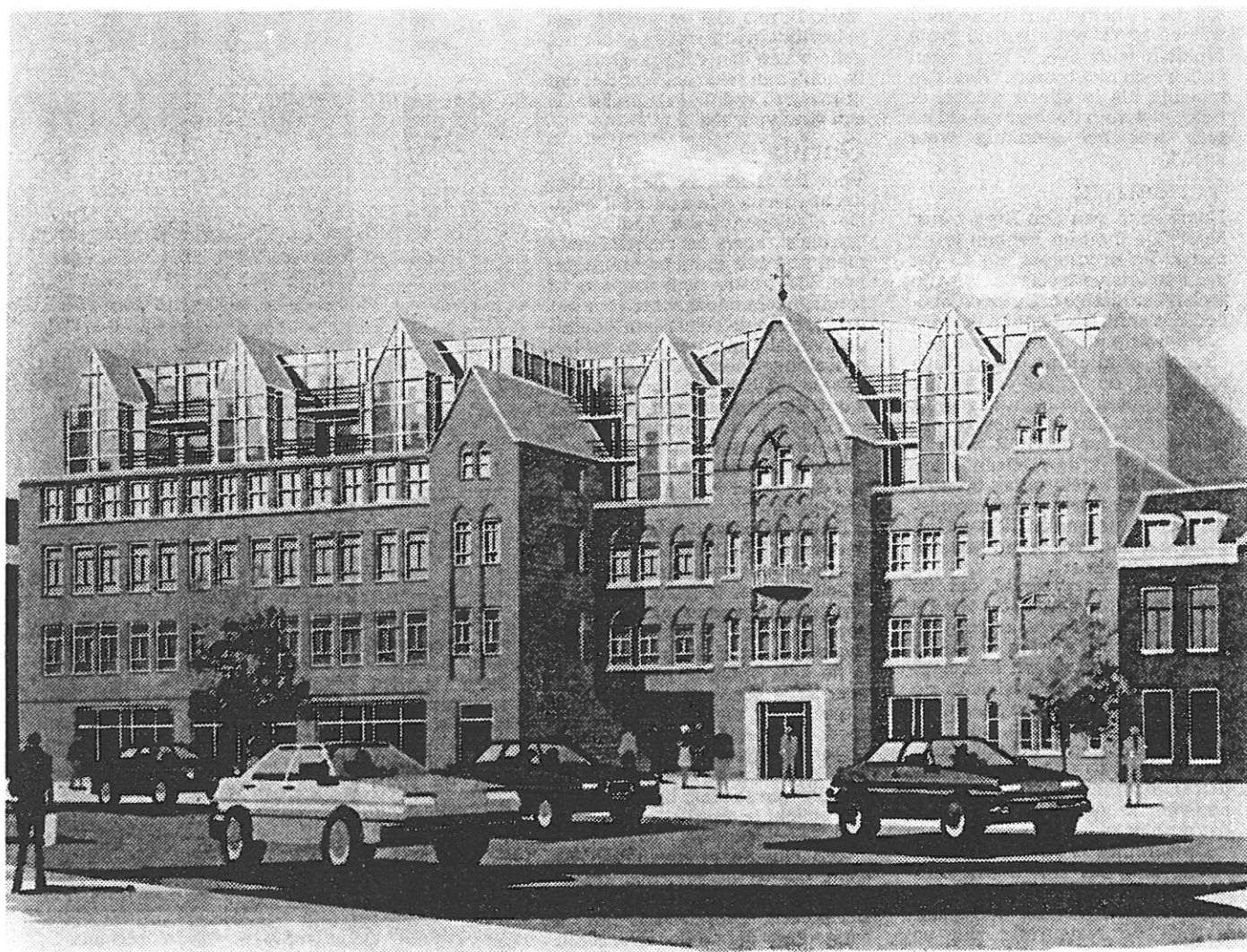
Volgens woordvoerder Spoon van Meneba zal de meelfabriek op deze manier nog wel een tijdje in gebruik blijven. Het bedrijf heeft echter wel een architectenbureau in de arm genomen dat op dit moment bezig is met de ontwikkeling van plannen voor het gebied. "Zodra die plannen concreter zijn, komen we ermee naar buiten", aldus Spoon.

De Leidse meelfabriek De Sleutels ging in 1988 dicht. Meteen kwamen allerlei ontwikkelaars met plannen op de proppen. Volgens Spoon was de interesse van de meeste plannenmakers echter 'weinig concreet'.

Vorig jaar herfst besloot Meneba met het Oegstgeester architectenbureau KPD in zee te gaan.

Leidsch Dagblad

8 april '91

• **LEIDEN** – Als het aan Erica-beheer ligt, wordt dit het nieuwe aanzicht van het Elisabethziekenhuis aan de Hooigracht. De projectontwikkelaar presenteert hiermee voor de eerste keer een impressie van het nieuwe complex 85 appartementen, plus winkels en kantoren. De projectkosten worden geschat op circa 25 miljoen gulden.

Woordvoerder F. Huigen van Erica denkt dat dit ontwerp van de Noordwijkse architect Hans van Egmond ruimte laat voor tal van aanpassingen die buurtbewoners en gemeente eventueel wensen.

Zo is aan de achterzijde ruimte voor een openbare tuin. Het parkeerprobleem wordt opgelost door de bouw van een garage onder het nieuwbouwgedeelte aan de Middelstegracht.

Erica verhuurt het voormalige ziekenhuis de komende twee jaar nog aan de Stichting Leidse Studentenhuisvesting. In de tussenliggende tijd wil het bedrijf in nauw overleg met de gemeente definitieve plannen maken.

Huigen heeft evenwel goede hoop dat de nu gepresenteerde ontwerpen ongeschonden de eindstreep halen. "Ik kan me voorstellen dat hier en daar een detail wordt gewijzigd, maar we verwachten dat de grote lijnen worden gehandhaafd".

De gemeente heeft zich onlangs niet al te enthousiast uitgelaten over de Erica-plannen. Ambtenaren ontwikkelden drie alternatieven. Deze voorzien in aanmerkelijk minder appartementen dan de Erica-plannen. Voorts hecht de gemeente veel waarde aan de mening van een speciaal geformeerde buurtwerkgroep, die afwijzend staat tegenover de Erica-plannen.

(pr-tekening)

Leidsch
Dagblad
15 april '91

Groningse watertoren aan de straatstenen niet kwijt te raken

Trouw 10 april '91

door Alfred Meester

GRONINGEN – Het gigantische watervat van de watertoren in noord-Groningen wordt niet gevuld met koffiebonen. Ook niet met pootjebadende bejaarden. In de toren komt evenmin een body-buildcentrum of een trainingscentrum voor managers.

Aan plannen en ideeën voor het 'waterhoofd op stalen poten' geen gebrek, maar aan geld des te meer. Zelfs een prijsvraag waarbij de gemeente de watertoren als cadeau heeft uitgelooft, blijkt niet genoeg het unieke bouwwerk een nieuwe bestemming te bezorgen.

De toren aan de Noorderbinnensingel in Groningen is in 1907-1908 gebouwd door een Duitse onderneming naar een ontwerp van architect C. Franke. Het is de eerste Nederlandse watertoren op stalen poten. Van dit type zijn in ons land slechts drie gebouwd. Een identieke staat in Goes.

'Duiventil'

In de volksmond werd het miljoen liter grote watervat al snel 'het waterhoofd' of 'de duiventil' genoemd. De toren was waterleverancier voor het academisch ziekenhuis en verzekerde ook de patiënten op hogere verdiepingen van water. In 1977 draaide het waterleidingbedrijf de kraan dicht. Omdat men in staat was met behulp van pompen

een gelijkmatige druk in het leidingnet op te bouwen, raakte de watertoren, als vele andere Nederlandse watertorens, overbodig. Sloop leek het lot van het bouwwerk. Totdat de bevlogen Groninger Pek van Andel ten tijde van de energiecrisis het idee lanceerde de toren te bestemmen als opslagplaats voor zonne-energie. Dit resulteerde in een heus gemeentelijk onderzoek, waaruit evenwel bleek dat die suggestie onbetaalbaar was.

Het Groningse stadsbestuur kwam hierop alsnog met een voorstel tot

sloop. Voor de klus werd 130 000 gulden uitgetrokken. De bestuurders beseften niet wat ze los zouden maken: ze werden bestookt met smeekbedes de toren te behouden. In de kranten verschenen tientallen ingezonden brieven.

Naar aanleiding daarvan bombardeerde de gemeenteraad de watertoren tot industrieel monument en tikte daarmee het college op de vingers. Om de inmiddels in verval geraakte toren voor het nageslacht te bewaren werd enkele jaren later 430 000 gulden gestoken in een opknappingsbeurt.

De toren verkeert nu in een uitstekende conditie. De stalen poten zijn

gegritstraald, de kozijnen vervangen en het metselwerk hersteld. Het compleet gerestaureerde waterhoofd staat als het ware te schreeuwen om een nieuwe bestemming.

Onder het motto 'Wie ziet er toekomst in een toren', schreven B en W een prijsvraag uit. Die vindingrijke persoon die een passende, publieke bestemming voor de toren bedacht, zou de watertoren als beloning cadeau kunnen krijgen en de exploitatie zelf ter hand mogen nemen. Als het idee maar respect voor het monumentale karakter van de toren ademde en de constructie onaangetast zou blijven.

De oproep was niet aan dovemansoren gericht. Binnen enkele maanden stroomden bijna dertig concrete ideeën binnen. Van wilde en fantasievolle tot bruikbare en realistische suggesties.

De ene inzender had het plan de stalen draagconstructie te omspannen met glas en van de toren een tropische vlindertuin maken, terwijl de ander de suggestie deed het watervat te vullen met koffiebonen en in de buik een gigantische koffiemolen te plaatsen. Om verspilling van

verpakkingen tegen te gaan zouden de Groningers, gewapend met koffiebus, bij de poten koffie moeten komen aftappen.

Verder heeft de jury zich gebogen over ideeën voor onder meer een waterklok, sociëteit, theater, computercentrum, sauna, galerie, trainingscentrum voor managers, bubbelbad voor bejaarden, columbarium, speelhol voor kinderen, Turks bad, centrum voor religieuze beleving, luxe restaurant, museum, grandcafé, waterorgel en een centrum voor fitness, bodybuilding en zwemmen.

Al dat enthousiasme ten spijt bleken deze plannen zonder externe geldschietters op voorhand onuitvoerbaar. Ook al door de lift die in vrijwel alle gevallen zou moeten worden aangelegd.

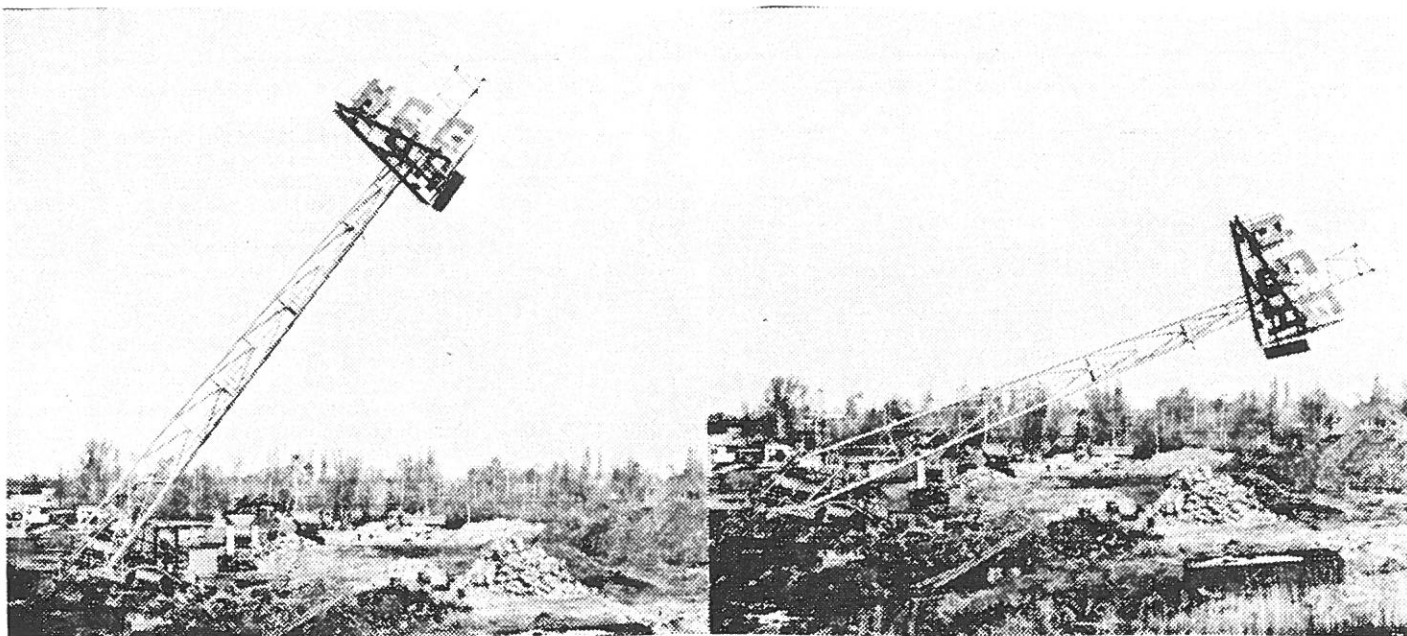
Desalniettemin bestempelde de jury het voorstel 'Opgaan in beeld' van de Haagse ingenieur Luc Veeger als het meest haalbare. Het betreft een audiovisueel centrum waar bedrijven en instellingen gasten representatief zouden kunnen ontvangen. Hoewel de jury het door Veeger bijgeleverde kostenplaatje als te laag beoordeelde, zijn ambtenaren met het plan de boer op gegaan om geldschietters ervoor te interesseren.

Na een jaar leuren heeft de gemeente de moed opgegeven. Geen enkel bedrijf of instelling ziet (commerciële) toekomst in de toren en is bereid de benodigde 1,8 miljoen gulden op tafel te leggen. Ir. Veeger heeft een eervolle vermelding gekregen en is, evenals alle andere inzenders, opgenomen in het boekje 'Watertoren wensdromen', dat de gemeente de betrokkenen bij wijze van prijsvraagafsluiting heeft toegestuurd.

„Diegene die met geld over de brug komt, kan de toren zo ter beschikking krijgen voor het plan van Vee-

ger. Dat aanbod geldt nog steeds”, verzekert gemeentevoorlichter Ter Beek. Zolang niemand zich roepen voelt er geld in te steken, blijft een nieuwe bestemming voor de watertoren Noord echter een wensdroom.

„Zelfs al zouden we hem willen afbreken, dan hebben we nog steeds een financieel probleem. Want het geld dat ooit voor de sloop is gereserveerd hebben we opgesoupeerd om de toren op te knappen,” onthult Ter Beek.

Leidsch Dagblad 21 maart '91

'Bij het zagen kunnen we geen bezoekers gebruiken'

LEIDEN • JANET VAN DIJK

Druk was het zaterdag niet, bij houtzaagmolen De Heesterboom aan de Haagweg. Maar dat was nou precies de bedoeling. "We kunnen hier gewoon geen horden mensen hebben als we aan het zagen zijn. Daar moeten we onze gedachten bij houden, we kunnen dan niet op al die bezoekers gaan letten", vertelt F. Rutten van het Gilde van Vrijwillige Molenaars.

Ondanks het feit dat de vlag met het vignet van de Landelijke Molendag niet uit hing en het toegangshek dicht was, bewonderden toch nog zo'n 100 mensen de binnenkant van de houtzaagmolen, die in 1805 werd gebouwd. "Dat zijn de mensen die echt geïnteresseerd zijn, die weten ons toch wel te vinden".

Molendag of niet, elke zaterdag zijn vier of vijf mensen van het gilde in de molen aan het

werk. Ze zagen boomstammen die worden geleverd door houthandel Noordman. Deze firma verkoopt het hout dan weer, een deel van de opbrengst wordt gereserveerd voor onderhoud van de molen.

Slechte staat

De Heesterboom is nu dringend toe aan een grote opknappbeurt. Zo nu en dan is er wel wat gerepareerd en zijn onderdelen vervangen, maar dat neemt niet weg dat de molen in slechte staat verkeert. "Het is nog niet echt gevaarlijk, maar het moet niet te lang meer duren", aldus A. de Groodt van het gilde.

Hij is ook lid van de kersverse stichting die de renovatie gaat begeleiden. De houthandel verkoopt de molen voor een symbolisch bedrag aan de stichting. Voorlopige berekeningen hebben uitgewezen dat de restauratie ongeveer zeven ton kost.

Provincie en gemeente subsidiëren 80 procent van dat bedrag.

De stichting levert zelf ook een bijdrage, maar of dat genoeg is hangt af van de vraag of btw moet worden betaald. "Als we die 18 procent btw terug krijgen, is er voldoende geld. Anders niet", legt De Groodt de situatie uit.

Tijdens de renovatie worden de twee zaagloodsen vervangen. Ook de 'omlopen' waar de wieken worden bediend, zijn aan vervanging toe, evenals de binten onder de vloer.

Bij Molen De Put was het zaterdag aanzienlijk drukker. Dat was vooral te danken aan het feit dat de molen het start- en eindpunt vormde van de tocht die in het kader van de landelijke fietsdag werd gehouden. Bijna duizend mensen fietsten door de regio, en ongeveer de helft beklom de trap naar de binnenkant van de molen.

Leidsch Dagblad 13 mei '91

**PORT BETAALD
LEIDEN**

**Afzender:
Stiel
Meermanshof 13
2312 XK Leiden**

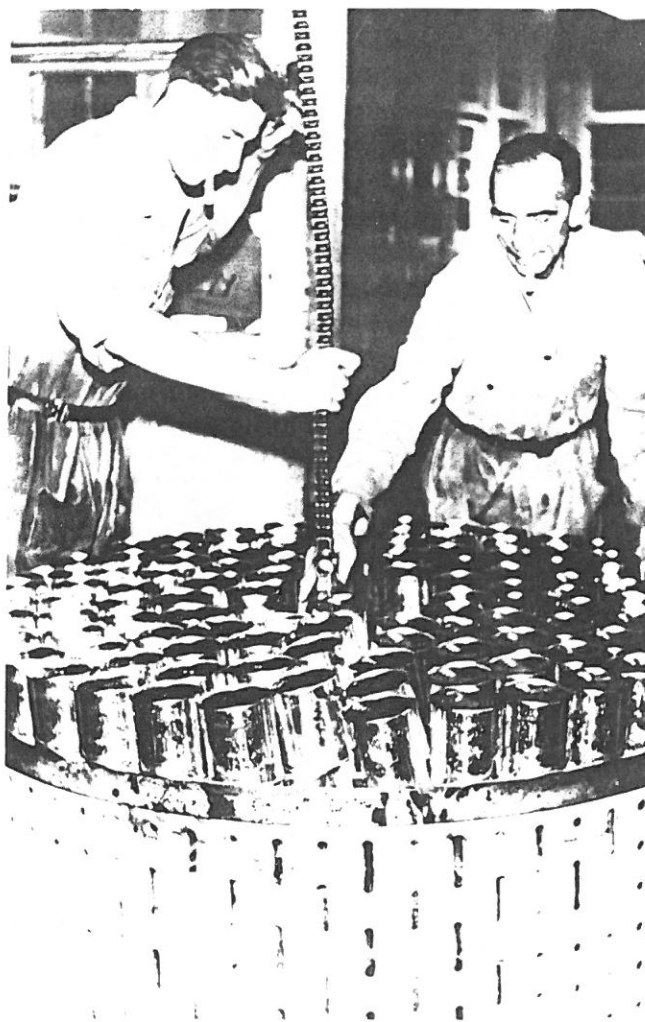
Conservenfabriek Schoondergang:

Het hardloperkje bleek een doodloperkje

Niet alleen de textielindustrie was vroeger in Leiden een bloeiende bedrijfstak waarvan nog maar weinig is terug te vinden. Er zijn ook heel wat conservenfabrieken geweest, die nu allemaal verdwenen zijn. Eén daarvan was de firma Schoondergang-Speet, ook wel bekend onder de naam "De Verwachting". De dubbele naam werd gebruikt omdat dat usance was geworden in Leiden: Nieuwenhuizen-Segaar, Tieleman en Dros. Oprichter Schoondergang nam er eenvoudigweg de achternaam van zijn vrouw bij. Het bekende mannetje - "het hardloperkje" - sierde vanaf 1924 veel etiketten van de firma Schoondergang. Vanaf 1939 werd daarnaast de merknaam Servero gevoerd. Het bedrijf heeft bestaan van 1892 tot 1972.

Oprichter was E.J. Schoondergang, grootvader van de laatste directeur E.J. Schoondergang, nu 67 jaar oud. De kleinzoon heeft destijds het bedrijf overgenomen omdat het nu eenmaal in de familie was, maar echt plezier heeft hij er niet aan beleefd. Zijn ware liefde was de zaak die hij na sluiting van de conservenfabriek oprichtte: grammofoonplaten, speeldozen en pianola's. Die nemen dan ook een belangrijker plaats in zijn woonkamer in dan de paar conserven-glazen, die Schoondergang nog heeft.

Groenten uit blik werden vroeger anders gebruikt dan tegenwoordig. Nu kopen we een blik van een liter of minder, en maken dat thuis zelf open. Rond de eeuwwisseling werden ook wel liter- en halve-liter-blikken gebruikt, maar vaak werden groenten geconserveerd in blikken van zes of drie liter. Veel conservenfabrieken had een winkel, en daar werden in de winter de groenten weer los verkocht: het blik werd in de winkel opengesmaakt en je kon naar believen een ons of een pond kopen. Sinds onze tuinbouw gebruik maakt van kassen en er veel uit tropische landen wordt aangevoerd, is het gebruik van conserven sterk teruggelopen. Het los verkopen is rond 1930 vrijwel verdwenen; meneer Schoondergang herinnert zich alleen dat er na de oorlog in Scheveningen nog spinazie werd "uitgewogen". Behalve aan particulieren, leverde oprichter Schoondergang ook veel aan restaurants. Hij had vóór de oprichting van zijn eigen bedrijf als chef-kok gewerkt bij Hoogenstraaten, de oudste conservenfabriek in Leiden (in de toenmalige Jodenkerksteeg, nu Korevaarstraat). Hoogenstraaten stond bekend om zijn fijne keukens; vanuit het buitenland - vooral Nederlands Indië - werden diners bij hem besteld. Die bestelling werd dan ingeblikt verscheept, en er ging iemand van de fabriek mee om daarginds de maaltijd op te dienen. Toen Schoondergang weigerde mee naar Indië te gaan omdat hij ging trouwen, werd hij op staande voet ontslagen. Hij heeft toen nog een paar jaar bij conservenfabriek Blokhuis in Noordwijkerhout gewerkt, voor hij in 1892 voor zichzelf begon.

Zojuist dicht gefelsde blikken worden in de autoclaaf getakeld; jaren '50

In het geboortehuis van zijn vrouw, Herengracht 67, ging het bedrijf officieel op 1 mei (het begin van het seizoen) 1892 van start. Aanvankelijk was er één arbeider in vaste dienst, en verder werd gebruik gemaakt van losse krachten. Rond 1910 waren er dat zo'n 20, die van half april tot eind september, begin oktober werk hadden. (De suggestie dat dat tot uiterlijk 3 oktober zou zijn geweest, wijst meneer Schoondergang af: tot de eerste wereldoorlog was 3 oktober niet zo belangrijk in Leiden; de gebeurtenis van het jaar was toendertijd de Leidse kermis in juli.) De grootmoeder van meneer Schoondergang werkte maar af en toe mee in het bedrijf. De pandjes achter het huis werden aangekocht. Voor de plaatsing van de stoomketel (die op steenkool werd gestookt) moest

de achtermuur uitgebroken worden. In 1895 werd voor 3.500 gulden het pand ernaast, Herengracht 65, erbij gekocht. In 1930 werd de fabriek van Schoondergang verplaatst naar de Middelste-gracht. De stoomketels daar werden op olie gestookt. De winkel werd gesloten.

Behalve 'gewone' dingen als andijvie of bonen in blik, maakte Schoondergang ook specialiteiten als kalfskop in gelatine of een hele fazant in kruiden. "Dat kon toen, een hele fazant in blik, want we hadden tot de eerste wereldoorlog onze eigen blikslagerij", vertelt kleinzoon Schoondergang. "De blikslager maakte met de hand blikken zo groot als je wilde."

Veel groenten werden op de veilig gekocht. Maar Schoondergang vindt dat zijn grootvader "geen zakenman was. Hij liet zich vooral leiden door zijn liefde voor de heel fijne keuken. In het voorjaar kocht-ie bijvoorbeeld kleine rivierzalm in Woudrichem, en daar verkocht-ie maar 100 blikken per jaar van."

Glas-etiket uit de jaren '50

Uit de periode 1901 tot 1916 heeft meneer Schoondergang nog de factuurboeken en doorschrijfbouken (kopieën van brieven) van het bedrijf. Behalve in de eigen winkel, aan particulieren en aan restaurants, verkocht de fabriek ook conserven aan andere winkels. Vóór 1940 werden de blikken zonder etiket aan de klant geleverd; die deed er zijn eigen etiket omheen. Na de oorlog had de fabriek verschillende "neutrale" etiketten. Tussen de vele etiketten die Schoondergang nog heeft, zitten er dus ook waar nergens "Schoondergang" op staat. Zelfs is er één in het Frans, want "wat uit Frankrijk kwam, dat moest wel lekker zijn." Die zogenoemde Franse groente kreeg een koperen etiket!

In het seizoen werden ondermeer spinazie (mei), doperwten

(juni/juli), sperciebonen en snijbonen (juli/augustus) ingeblikt. Wat op welk moment werd verwerkt, werd aanvankelijk helemaal bepaald door de prijzen op de veiling. In de jaren '30 ging de firma Schoondergang produkten "contracteren", en werd nog maar weinig op de veiling gekocht. Buiten het seizoen waren de vaste werknemers bezig met andere dingen. "Schildpadsoep bijvoorbeeld, waar geen schildpad aan te pas kwam. Die werd gemaakt van kalfskoppen en konijnen." Andere "opvul-produkten", die werden verwerkt als er weinig of te duur aanbod van de hoofprodukten was, waren andijvie, bloemkool, postelein, bieten, wortelen, kropsla, cantharellen.

Het procédé van inblikken is uitgevonden door de Fransman Appert, vertelt Schoondergang. "In 1807 schreef Napoleon een wedstrijd uit in het verduurzamen van groente en vlees. Want een leger marcheert op z'n maag. Destijds werd vertind plaatijzer gebruikt, en je had een hamer en beitel nodig om zo'n blik, van 6 liter, open te krijgen. Die blikken werden voor 2 of 3 cent terug gekocht en opnieuw gebruikt. Toen de eerste conservenfabriek in Leiden openging, waren er al blikken van vertind plaatstaal. In de tweede wereldoorlog was er geen tin, toen gebruikten we plaatstaal waar van binnen en van buiten een laklaag overheen ging. Die blikken gingen dus snel roesten, en de inhoud was beperkt houdbaar omdat de lak erop kwam te liggen."

Als de groente in de fabriek aankomt, wordt die eerste gecontroleerd, en eventueel gesorteerd (doperwten bijvoorbeeld). "Spinazie wordt gewassen in wasbakken, 20 meter achter elkaar. Daarna gaat de groente in de blancheur. Blancheren is verwarmen even boven 70 graden, zodat de enzymen gedood worden. De blancheer-ketel was ongeveer acht meter lang. Daar loopt de groente dan doorheen. Vroeger had je een koperen ketel voor het blancheren, en daar werd alles met de hand in gegooit. Vervolgens werden de blikken gevuld. In het begin ging alles met de hand, later hadden we vulmachines. Als het blik vol was ging er heet water - met eventueel wat zout en suiker - bij zodat je een beetje vacuüm kreeg. Dan ging het deksel erop en dat werd met de fels-machine dicht gemaakt." Geduldig legt meneer Schoondergang op onze leken-vraag uit, hoe dat precies gaat: "In het deksel zit een gleuf die precies over een rand, de fels-rand, van het blik past. En er zit een rubber ring in, waardoor het blik hermetisch wordt afgesloten. Tegenwoordig wordt spuit-rubber gebruikt. Hergebruik-blikken kregen eerst een nieuwe fels-rand."

De dichte blikken werden in een korf, een metalen mand, geplaatst en gingen met 250 tegelijk (en later meer) in de autoclaaf. Dat is een afsluitbare ketel waar water in zit. De autoclaaf werd met schroeven dichtgemaakt, en met stoom werd het water verhit zodat de blikken onder druk kwamen te staan. Voor ver-

Blik-etiket van kort na de eerste wereldoorlog

